

(5)

Prof. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY⁷

İSLAM SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE MUHALEFET ve DİRENME EKOLLERİ
SCHOOLS OF OPPOSITION and RESISTANCE IN ISLAMIC POLITICAL THOUGHT

ÖZ

İslam düşüncesinin, yönetimin baskıcı politikalarına karşı bir direnme modeli geliştirerek direnmeyi öğütleyecek tarzda bir doktrin oluşturduğunu söylemek zor görünmekle birlikte imkânsız da değildir. İslam’da zulmeden yöneticiye karşı direnmenin önü tamamen kapatılmamış, idareyi devrim yoluyla değiştirmekten, onun eylemlerine sabırla yaklaşmayı salık veren çizgideki direnme ekolleri de varlığını duyurmuştur. Çalışmada, haksız uygulamalar içinde olan yöneticiye karşı itaatin mi yoksa direnmenin mi tercih edileceğine ilişkin görüşler, bu noktadan hareketle tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dini Mezhepler, direnme, devrim, sabır ekolü.

JEL Kodları: K10, K11.

ABSTRACT

Although it seems difficult to say that Islamic thought has formed a doctrine in a way that advises resistance by developing a model of resistance against the oppressive policies of the administration, it is not impossible either. In Islam, the way of resisting against the oppressing ruler has not been completely blocked, and the schools of resistance in the line that recommend changing the administration through revolution and approaching her actions with patience have also made their presence known. In this study, the views on whether to obey or resist the ruler, who is in unfair practices, are discussed from this point of view.

Keywords: Sections in Religion, opposition, revolution, patience school.

JEL Codes: K10, K11.

⁷ Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sanbarli10@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4690-9650.
Çalışma, yazarın “Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik: Türkiye Örneği” adlı doktora tezinden geliştirilerek üretilmiştir.

GİRİŞ

İslamiyet, zulüm yapan kamu yöneticisini koruyacak, günah işlediğinde onu kurtaracak bir düşünceye dayanmamaktadır. Kötü davranan yöneticinin, üstünlüğünü kaybedeceğine dikkat çeken Zehra, İslam hukukunda yöneticilere ve yönetilenlere uygulanan ceza hükümlerinin, güçlülere bu hükümlerin dışında bırakmadığını belirtmektedir (Ebu Zehra, 1986: 250).

Devletin temelini toplumsal sözleşme ya da ilahi emirlere dayandırılması, İslam'da siyasal düşüncenin somut bir devlet sisteminden kaynak aldığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Buradan hareketle İslamiyet'te yöneticilerin sorumluluğu, itaatin sınırları, muhalefet ve direnme ekolleri iyi analiz edilmelidir. Çalışmada bu analiz, İslam Fırka ve mezheplerinde iktidar ve muhalefet düşüncesi Sünni İslam siyasal düşüncesinde muhalefet/direnme ekolleri çerçevesinde yapılmaktadır.

1. İSLAM FIRKA VE MEZHEPLERİNDE İKTİDAR ve MUHALEFET DÜŞÜNCESİ

Muhalefet, iktidar karşısında belirli bir tutum anlamına gelen dinamik bir gerçekliktir. Muhalefetin bu açıdan incelenmesiyle, İslam'da otoritenin özelliği, İslam toplumunda liderliğin yeri ve liderliğin muhalefete etkisi noktasında hâkim olan modellerle ilgili bazı sorular gündeme getirir. Bu konuda İslam fırka ve mezhepleri iki temel düşünce sunmaktadırlar. İlkinde, iktidarın iradi ve seçime dayalı esası ortaya konulur. Akit, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin biçimini ifade etmektedir. Yönetici, Allah'ın dinini uygulamak ve yürütmek üzere ümmetin yetkisini devrettiği bir vekildir. Ümmet önünde sorumlu olup, denetlenir. Şia dışında tüm İslam fırka ve mezhepleri bu düşünceyi benimsemektedir. İkincisinde, imamın şahsı açısından seçim ortadan kalktığından esas, nas ya da vasıfla tayindir. Burada imama masum oluşu itibariyle bakılır (Mustafa, 1990:27-28). Bu düşüncelerden her birinin, siyasi uygulamaların karakterini ortaya koyan bir gerçeklik olarak iktidar ve muhalefet ilişkilerinde belli tutumları bulunmaktadır. Örneğin Şia'ya göre ilahi rehberliğe mahzar imamların yanılmaz otoriteleri, dini konularda kesinlik ve adaleti sağlamaktadır. Otoritelerin Müslüman çoğunluk tarafından reddi ise dini hukuktaki belirsizliği kaçınılmaz kılacak ve yönetimde zulüm ve baskıyla sonuçlanacaktır. Şia, siyasi alanda imamların üstün otoritesine duyduğu inançla, İslam toplumundaki mevkileri işgal eden diğer yönetimleri gayri meşru saymaktadır (Madelung,1995:142-143). İnsanlık için adil bir hükümetin garantisi yalnızca imamların masumiyeti esasına bağlı kabul edilmekte diğerlerinin rejimi adaletsiz addedilmektedir.

Şii siyasal gelenek, siyasal otoriteye karşı hem başkaldırının hem de uzlaşmanın unsurlarını taşımaktadır. Pasif bir teslimiyetçilik de kanlı bir başkaldırı da bu gelenek tarafından meşrulaştırılabilmektedir. Şüphesiz bu ikiliğin tarihsel ve düşünsel temelleri bulunmaktadır. Pasifist gelenek, Şiileri dönem dönem zulüm ve baskılara boyun eğmeye sevk etmiştir. Bunun nedeni, baskı ve adaletsizliğin yoğunlaşmasının dünya üzerinde adil bir düzen kurması beklenen On İkinci İmam'ın dönüşünün bir işareti sayılmasıdır. Dolayısıyla artan baskılar, sözü edilen Mehdi'nin dönüşünün habercisi olarak görülüp tahammül edilebilir kılınmaktadır. Diğer taraftan bazı Şii düşünürler, adaletli davranmayan siyasal otoriteye karşı aktif muhalefetin ve adaletin sağlanması amacıyla başlatılan mücadelenin Mehdi'nin yeryüzüne gelişini hızlandıracağı görüşündedirler. Şiiliğin bu farklı yorumu, kitleleri adaletin gerçekleşmesi peşinde aktif bir mücadeleye çağırın devrimci bir çizgiyi yansıtmaktadır (Dağı, 1998:39-40).

“İyiliği emretmek ve kötülükten alkoymak” da muhalefetin meşruluk dayanaklarından. Belirtilen ilke, ister hükümet isterse ona yöneltilen muhalefet tarafından yürütülsün, yürüten açısından siyasi bir anlam içerir. Bu durum şu şekilde açıklanabilir; Allah, müminleri, kötülük karşısında susmamaya yönlendirir. Ayrıca herkesin görevi olan kötülüğün önlenmesi, işbaşındaki otoriteyle çatışmaya götürür, hatta meşruluğunu dinden alan otorite için bile bu böyledir. İslam siyasal düşüncesinde otoritenin meşruluk temeli, dinin ilkelerine uygun biçimde halkın yönetilmesi olduğundan yönetici, din adına kendisine yönelen eleştirilere, başta kutsallığı öngördükleri noktasında boyun eğecektir. Sünni anayasacılar yöneticinin görevlerini yerine getirmekten sorumlu olduğunu, aksi takdirde “*emanet*”in ümmete verileceğini, tavsiye ve uyarıları dinlenmediğinde, yetkinin zor kullanılarak alınabileceğinde ısrar etmişlerdir (Fazlur Rahman, 1995:14-15). Kaldı ki Allah'ın emirlerine açıkça kötülük sayılan tasarruflarda bulunan devlete itaat etmek; birey açısından, haram itaat olmaktadır (Zeydan, 1969:96).

2. SÜNNİ İSLAM SİYASAL DÜŞÜNCESİNDE MUHALEFET/DİRENME EKOLLERİ

Sünni İslam siyasal düşüncesinde muhalefetin (aynı zamanda direnmenin) başlıca üç ekolü bulunmaktadır:

1.Devrim ya da Başkaldırı (Hurûc) Ekolü: Hariciler ve Karmatiler'in siyasal düşünce ve hareketlerinde somutlaşır.

2.Sabır Ekolü: Daha çok Ehl-i Sünnet düşüncesiyle temellenir. Sabır prensibi, muhalefetin pasif anlatımı yönüyle ilgilidir.

3.Temekkün (Bekleme ve Gözetleme) Ekolü: Bu ekolün muhalif düşüncesi; hâkim olan zalim yöneticiye karşı yapılan ihtilalin başarısını sağlayan imkânların gerçekleşme şartına, imkân ve fırsat bulunması durumunda, bu işten vazgeçmeye dayanır. İmkân ekolü de denen bu ekol, Ehl-i sünnetin bir kısmı ve Mutezile'nin desteklediği bir direnme ekolüdür (Mustafa, 1990:115-116).

İslam tarihinde dini sebeplere bağlı biçimde tüm hükümet kuvvetlerine karşı direnen tek olay vardır; bir tür anarşiye inanan ve imansızlıkla suçlanan Hariciler (dışarıda kalanlar) hareketi. Pasif durumda kalmadıkları ve baştaki yöneticiyi düşürüp, onun yerini almaya çalıştıklarından, İslam siyasal düşünürleri tarafından İslam'ın asileri muamelesi görmüşlerdir (Hamidullah, 1998:217). Ancak, “başkaldıranlar” anlamına gelen Hariciler, kendilerini bu isimle nitelendirmemişler, aksine “nefislerini Allah'a satanlar anlamına gelen “şurat” terimini benimsemişlerdir (Uyanık, 2001:84). Hâricîler'e göre adaletin gerçekleşebilmesi için toplumdaki bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uyularak yürütülmesi gerekir. Çünkü “..hüküm Allah'a aittir ve devletin en önemli niteliği olan adalet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam imamettir” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet>) Hariciler, İslam'a zararlı olduğu düşünülen düşünce ve inançları yayarken tahrip ve istismara yönelerek toplumun birliğini tehdit eden faaliyetlere girişmişler ve henüz olgunlaşmayan İslam Devleti için güvenliği bozacak türden tehlikeli bir hareket biçiminde değerlendirilmişlerdir. Hariciler Ali ve Muaviye arasında gerçekleşen hakem olayı sonrasında kendilerini toplumdaki tecrit ettikleri için bu adla adlandırılmışlardır. Hakem olayını kabul etmesinden dolayı Ali'nin meşruiyetini kaybettiği şeklindeki Harici görüş, yönetime karşı doğrudan meydan okuma anlamını taşımaktadır (Kemali, 1993:44-49).

Temelde, hükümdara itaatin halkın görevi olduğunu kabul eden Hariciler, imam şeriattan ayrıldığı ve tebaanın refahını artıramadığı zaman görevden alınması hatta öldürülmesi fikrini benimsediklerinden yönetime karşı sürekli isyan halinde olmuşlardır. Hariciler dışında İslami toplumsal gruplar içinde en radikal ve devrimci grup Karmatilerdir. İstekleri sadece halifeliği ortadan kaldırmak olmayıp, aynı zamanda toplumsal bir devrim isteyen bu hareketin referansı, eşitlik ve adalettir. Mülkiyetin ortaklığına dayanan bir tür komünizm planlamışlar ve özellikle köylüler ve işçiler arasında etki yaratmışlardır (Hasan Han, 1995:161-165). Düşünceleri devirlerine göre farklılık arz eden Karmatiler'in, başarısızlıklarına rağmen (bunda şiddet kullanmalarının payı büyüktür) baskıya karşı mücadelelerinin hikâyesi, İslam siyasal hareketlerinin en ilgi çekici örneklerindedir.

İslam'da muhalefetin kendini donattığı dini zemin, devrimci muhalefete, zalim iktidarı yok etmekte dini bir meşruiyet verir. Sabır düşüncesinde ise, zulüm ve haksızlıklarla günah işlendiğinde sorumlu kişileri hesaba çekecek Allah olduğundan, sorun havale edilir. Zira sabır, eli ya da dili kullanmaktan nefsi tutmak ve güç yetirme şartına bağlanarak kalple yetinmektedir. Bu bağlamda sabır, sessizce reddedişi ifade eden tam pasiflik durumudur. Ancak İslam sabır ekolünün temsilcileri, sabır prensibinin ve fiili duruma katlanmanın tutsağı da olmayarak, muhalefeti, pasif biçimde gerçekleşen, zalim iktidarla yardımlaşmama ve fıkın ve hadisin incelenmesine yöneliş, sultandan uzaklaşma, yöneticilere öğüt verme gibi yollarla ifade etmişlerdir (Mustafa, 1990:233-234).

İslam siyaset felsefesinde sabır ve temekkün kavramlarıyla karşılanan pasif muhalefetin günümüzde aldığı biçimin terminolojideki sivil itaatsizliğe denk düştüğünü kaydeden Uyanık, İslam siyasal düşüncesinde Hasan el-Basri'yi bu çerçevede değerlendirmektedir. Basri, zalim yöneticilere karşı verilecek mücadele

biçiminde, kılıcın dilden daha keskin olduğunun bilincinde olduğundan iç savaşlara katılmamıştır. Emevi yönetiminin icraatlarını onaylamamış, hükümete karşı silahlı isyanı ve eylemi ya da kılıca sarılmayı doğru bulmamıştır. Ümmetin birlik ve beraberliğini yorucu bir mücadele ile korumayı amaçladığı için onun hareketi, sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmektedir (Uyanık, 2001:459).

Hasan el-Basri'yi öncülleri kabul eden ve İslam siyasal düşüncesini bireyci yorumlarla tanıştıran Mutezililer, aklın ve aklın gereklerine uygun olarak yapılanın sorumluluğunun alınması konusunda getirdikleri fikirlerle öncelikle düşünce alanında bir direnme geliştirmiştir denilebilir. Mutezile, gerçeklere bağımsız akıl yoluyla ulaşılacağını, başka türlü bunların otoriteye ve geleneğe dayanması gerekeceğini ki bunların da büyük inançları kabul etmek için sağlam dayanaklar olmadığını savunmuştur (Lipman, 1992:14-15). Mutezile'nin ilk amacı siyasal olmamakla birlikte, tutumları siyasal açıdan yaptırımcı özellikler taşımaktadır. Zalim yöneticiye karşı direnmenin vacip olduğunu açıklaması bunu kanıtlamaktadır (Rayyis, 1990:104-106). Mutezile, bir eylemi yapma ya da yapmama gücünden hareketle iradenin eyleme hâkim kılınması (Yavuz, 1999:14) bireyin fiillerini özgür olarak yapması nedeniyle fiillerinden şahsen sorumlu olduğu ve bu fiillerden ötürü ceza ya da mükâfatı hak ettiğini işlemiştir (Özgen, 1999:99). Bu hak ediş, eylemlerin sonucuna katlanma bilincine işaret etmesi bağlamında değerlendirildiğinde, sivil itaatsizliğin önemli bir unsuruna atıf yapıldığını göstermektedir.

SONUÇ

İslamiyet'te devletin görevi, Kuran ve peygamberin gösterdiği yolda ülkenin düzeninin sağlanması noktasında ulu'l emr'e itaat, olmazsa olmaz bir koşuldur ve Tanrı'ya itaatle eş tutulmuştur. Dolayısıyla ona karşı gelmek Tanrı'ya da karşı gelmek anlamındadır. Ulu'l emr, Tanrı'nın kendisine egemenlik hakkı verdiği kişidir ve aynı zamanda imamdır (Sarıca, 1992: 44-45). İslami ekollerin hemen hepsi hukuksal ve siyasal sistemlerini Allah'a, Peygambere ve ulu'l emr'e itaat etmeyi emreden ayetler üzerine kurmakla birlikte, özellikle ulu'l emr'in anlamı üzerinde köklü görüş ayrılıkları içindedirler. Ehl-i Sünnet, ulu'l emri ulema, Şia, masum imamlar, Hariciler ise ümmetin tamamının görüş birliğı olarak yorumlamışlardır. Sünni anlayış ise Hz. Muhammed'in siyasi otoritesini hilafet teorisiyle devam ettirmiş ve hilafeti, dini korunması ve böylelikle dünya siyasetini etkileyecek bir içeriğe dönüştürmüştür. Klasik Sünni teorinin üzerinde durduğu, kimin yönettiğinden ziyade nasıl yönettiğı olmuştur (Apaydın, 1999:82-83).

Özellikle sabır ve temekkün ekolü çerçevesinde ele alınan görüşler, toplumsal düzenin sağlanması ve İslam devletinin devamı için öngörülmektedir. Zira devlet düzeninin en önemli niteliğı itaattir. İslam'da merkezi bir otoriteye itaat edilmeksizin devletin oluşturulması mümkün görülmediğinden itaat kurumuna büyük önem atfedilmektedir (Akgündüz,1998:9). Lewis, belirtilen durumu şöyle anlamlandırmaktadır; “*Din âlimleri zalim hükümdara dahi itaat edilmelidir derler, çünkü diğere seçenekler daha kötüdür, ancak bu yolla İslam'ın temel dini ve kanuni emirleri sürdürülebilir*” (Lewis, 1992:155). Bunun yanında istisnalar dışında İslam Hukuku'nda devlete itaat, dini bir görev referansı ile şekillenmektedir.

KAYNAKÇA

1. Akgündüz, Ahmet (1998)Eski Anayasa Hukukumuz ve İslam Anayasası, Timař Yay., İstanbul.
2. Apaydın, H.Yunus (1999) “Çağdaş Kavram ve Kuramlar İslam'ın Neresinde Bulunur?”, İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi, Liberte Yay., 1.b., Ankara, ss.73-87.
3. Dağı, İhsan (1998) Ortadoğı'da İslam ve Siyaset, Boyut Kitapları, 1.b., İstanbul.
4. Ebu Zehra, Muhammed (1986) “İslam Ceza Hukukunda Merhamet ve Adalet”, (Çev. Hasan Güleç), İlahiyat Fakültesi Dergisi III, DEÜ Yay., İzmir.
5. Hamidullah, Muhammed (1998) İslam'da Devlet İdaresi, (Çev. Hamdi Aktaş), Bütün Eserleri 8, Beyan Yay., İstanbul.
6. Hasan Han, Muhibul (1995) “Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri”, (Çev. Kâzım Güleçyüz), İslam Siyaset Düşüncesi, İnsan Yay., İstanbul.
7. Hilmi Yavuz (1999) İslam ve Sivil Toplum Üzerine Yazılar, Boyut Kitapları, 1.b., İstanbul.

8. Kemalî, Muhammed H. (1993) “İslam’da İfade Hürriyeti: Fitne Kavramının Tahlili”, İslami Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, S.2, Kış- ss.40-61,
9. Lipman, Oliver (1992) İslam Felsefesine Giriş, (Çev.Turan Koç), Rey Yay., Kayseri.
10. Madelung W.F. (1995) “Oniki İmam Şiasında İmamın Gaybet Zamanında Otorite”, (Çev. K. Güleçyüz), İslam Siyaset Düşüncesi, İnsan Yay., İstanbul.
11. Mustafa, Nevin A.(1990)İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet,(Çev.V. Akyüz),İz Yay., İstanbul.
12. Özgen, Mehmet Kasım (1999) “Kollektivist ve Bireyci İslam Yorumları Üstüne”, İslam, Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi, Liberte Yay., Ankara.
13. Rahman, Fazlur (1995) “İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde”, (Çev. Kâzım Güleçyüz), İslam Siyaset Düşüncesi, İnsan Yay., İstanbul.
14. Rayyıs, M. Ziyauddin (1990) İslam’da Siyasi Düşünce Tarihi, (Çev. Ahmed Sarıkaya), Nehir Yay., İstanbul.
15. Sarıca, Mustafa (1996) 100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi, Gerçek Yay., İstanbul.
16. Uyanık, Mevlüt (2001) İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik, Kaknüs Düşünce Yay., 2.b., İstanbul.
17. Zeydan, Abdülkerim (1969) İslam Hukukunda Fert ve Devlet, (Çev. C.Arzu), İstanbul.
18. <https://islamansiklopedisi.org.tr/imamet> Erişim Tarihi:29.08.2022.